

**«TARIXI SHOHRUHIY» — FARG‘ONA VODIYSI SIVILIZATSIYASINI
O‘RGANISHNING FUNDAMENTAL MANBASII**

Andijon davlat pedagogika instituti

ijtimoiy va amaliy fanlar fakulteti

Tarix yo‘nalishi 102-guruh talabasi

Abduraxmonov Xursandbek Dilshodbek o‘g‘li

elchi384@gmail.com

+998 99 788 72 88

Annatasiya.

Ushbu maqolada XIX asr o‘zbek davlatchiligi tarixining nodir manbasi — Niyoz Muhammad Xo‘qandiyning «Tarixi Shohruhiy» asari sivilizatsion yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda Qo‘qon xonligining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, xususan, irrigatsiya tizimi, shahar va bozor madaniyati, soliq siyosati hamda harbiy san‘ati asarda keltirilgan faktlar orqali yoritilgan. Shuningdek, xonlikning Sin imperiyasi bilan olib borgan murakkab diplomatik aloqalari va Sharqiy Turkistondagi "Xitoy g‘azoti" voqealarining strategik ahamiyati ochib beriladi. Maqola Qo‘qon xonligini mintaqaviy geosiyosatning muhim sub’ekti va yuksak sivilizatsiya markazi sifatida baholaydi.

Kalit so‘zlar: Tarixi Shohruhiy, Niyoz Muhammad ibn Ashur Muhammad Xo‘qandiy, Qo‘qon xonligi, Farg‘ona vodiysi, sivilizatsiya, iqtisodiyot, madaniyat, **Xonariq, Geosiyosat,**

Аннотация:

В данной статье на основе цивилизационного подхода анализируется редкий исторический источник по истории узбекской государственности XIX века — произведение Нияза Мухаммада Хоканди «Тарихи Шахрухи». В исследовании на основе приведенных в труде фактов освещаются социально-экономическая жизнь Кокандского ханства, в частности ирригационная система, городская и рыночная культура, налоговая политика и военное искусство. Также раскрывается стратегическое значение сложных дипломатических отношений ханства с империей Цин и событий «Китайского газавата» в Восточном Туркестане. Статья оценивает Кокандское ханство как важный субъект региональной геополитики и центр высокой цивилизации.

Ключевые слова: Тарихи Шахрухи, Нияз Мухаммад ибн Ашур Мухаммад Хоканди, Кокандское ханство, Ферганская долина, цивилизация, экономика, культура, Хонарык, геополитика.

Annotation.

This article analyzes the "Tarixi Shahrukhi" by Niyaz Muhammad Khokandi, a unique source on the history of 19th-century Uzbek statehood, based on a civilizational approach. The study highlights the socio-economic life of the Kokand Khanate, specifically the irrigation system, urban and market culture, tax policy, and military art, using facts presented in the work. Furthermore, the strategic importance of the Khanate's complex diplomatic relations with the Qing Empire and the events of the "Chinese Ghazavat" in Eastern Turkistan is revealed. The article evaluates the Kokand Khanate as a key subject of regional geopolitics and a center of high civilization.

Keywords: Tarixi Shahrukhi, Niyaz Muhammad ibn Ashur Muhammad Khokandi, Kokand Khanate, Fergana Valley, civilization, economy, culture, Khonariq, Geopolitics.

KIRISH

O‘rta Osiyo xalqlari davlatchilik tarixida Qo‘qon xonligi o‘zining ijtimoiy-siyosiy va madaniy taraqqiyoti bilan alohida o‘rin tutadi. XVIII-XIX asrlarda Farg‘ona vodiysida shakllangan o‘ziga xos sivilizatsiyani o‘rganishda o‘sha davrning yozma manbalari beqiyos ahamiyatga ega. Bunday manbalar orasida Niyoz Muhammad ibn Ashur Muhammad Xo‘qandiy tomonidan yozilgan «Tarixi Shohruhiy» asari o‘zining mukammalligi va faktlarga boyligi bilan ajralib turadi.

1871-1872-yillarda yozilgan ushbu asar xonlik tarixini uning asoschisi Shohruhbiy davridan boshlab, to Rossiya imperiyasi istilosi arafasigacha bo‘lgan davrni qamrab oladi. Muallif lashkarnavis (kotib) sifatida faoliyat yuritgani bois, davlat boshqaruvi, saroy o‘yinlari va harbiy harakatlar markazida bo‘lgan. Bu esa asarning ishonchlilik darajasini oshiradi.

“Tarixi Shohruhiy” shunchaki xonlar tarixi emas, balki mintaqaning iqtisodiy manzarasi haqida ham qimmatli ma’lumotlar beradi:

“Tarixi Shohruhiy” asarida Farg‘ona vodiysining sivilizatsion yuksalishi bevosita **suv xo‘jaligi va dehqonchilik islohotlari** bilan bog‘liq holda ko‘rsatiladi Vodiya

dehqonchilik madaniyati, yangi kanallar qazilishi va yer islohotlari haqida aniq dalillar keltirilgan. Bunga misol tariqasida xonlikning iqtisodiy qudratini oshirish maqsadida qazilgan yirik kanallar haqida so‘z boradi. Ayniqsa **Xudoyorxon davrida** qazilgan **Xonariq** (katta kanal) nafaqat Qo‘qon atrofi, balki cho‘l hududlarini o‘zlashtirishda tub burilish yasagan. Shuningdek, Norin va Qoradaryodan suv oluvchi kanallarning muntazam tozalanib turilishi davlat ahamiyatiga molik ish sifatida talqin etilgan. Yana yangi yerlarni o‘zlashtirgan dehqonlarga berilgan imtiyozlar, ularni soliqdan ozod qilish yoki kamaytirish kabi chora-tadbirlarni bayon etadi. Bu esa aholining ko‘payishiga va o‘troq turmush tarzining mustahkamlanishiga olib kelgan.

Asarda Qo‘qon shahri, Marg‘ilon va Namangandagi hunarmandchilik markazlari, Ipak yo‘li bo‘yidagi savdo aloqalari bayon etilgan. Farg‘ona vodiysining yirik shaharlari nafaqat ma‘muriy markaz, balki mintaqaviy sivilizatsiyaning iqtisodiy drayverlari sifatida ko‘riladi. Ya‘ni shaharlarini shunchaki aholi yashash joyi emas, balki butun mintaqa iqtisodiyotini harakatga keltiruvchi **lokomotivlar** sifatida bayon qiladi. Buni quyidagi uchta asosiy omil bilan dalillash mumkin. Buni quyidagi uchta asosiy omil bilan dalillash mumkin:

1. Asarda hunarmandlarning "uyushma" (asnof) bo‘lib birlashgani, har bir sohaning o‘z oshxolasi (ustaxonasi) va tartib-qoidalari (risolalari) bo‘lgani ta‘riflanadi. Bu tizim ishlab chiqarish sifatini nazorat qilgan va ichki raqobatni tartibga solib, iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlagan.
2. “Tarixi Shohruhiy”da xonlikda zarb etilgan oltin (tilla), kumush (tanga) va mis (pul) tangalarning muomalasi, ularning xalqaro savdodagi qiymati haqida ma‘lumotlar bor. Bu esa Qo‘qonning pul tizimi qo‘shni davlatlar uchun ham ishonchli to‘lov vositasi bo‘lganini ko‘rsatadi.
3. Shaharlardagi rastalar, karvonsaroylar va timlarning ixtisoslashuvi (masalan, Ipak bozori, Mis bozori, Chopon bozori) iqtisodiy faollikning yuqori darajada ekanligidan dalolat beradi. Muallif bozorlardagi narx-navo va ularning siyosiy barqarorlikka ta‘sirini ham sinchkovlik bilan yoritgan. Muallif mamlakatda don

(bug‘doy, arpa) va boshqa oziq-ovqat mahsulotlari arzon bo‘lgan davrlarni "farovonlik va adolatli boshqaruv" davri sifatida tavsiflaydi. Masalan, Erdonabiy yoki Muhammad Alixon hukmronligining oltin davrlarida bozorlardagi to‘kin-sochinlik siyosiy barqarorlikning natijasi sifatida ko‘rsatiladi.

Uning talqinida bozor — ijtimoiy adolat va siyosiy osoyishtalikning asosiy indikatoridir. Asarda bayon qilinishicha narx-navoning asossiz ko‘tarilishi yoki amaldorlarning bozor ishlariga nohaq aralashishi xalq orasida norozilik kayfiyatini uyg‘otgan. Bu esa ko‘pincha siyosiy g‘alayonlar yoki mahalliy isyonlarga turtki bo‘lgani faktlar bilan yoritilgan. Bozorlardagi tartibni saqlash, tarozidan urib qolmaslik va narxlarni sun‘iy ravishda oshirmaslikni nazorat qiluvchi "Muhtasib" lavozimining ahamiyati ta‘kidlanadi. Muallifning fikricha, bozor nazorati kuchli bo‘lgan joyda davlat hokimiyati ham mustahkam bo‘lgan. Rossiya istilosi va ichki nizolar kuchaygan davrlarda (masalan, 1870-yillar arafasida) savdo yo‘llarining xavfsizligi buzilishi va bozorlarda narxlarning keskin oshishi "sivilizatsiyaning tanazzuli" sifatida tasvirlanadi.

Niyoz Muhammad asarida soliqlar turlari va ularning yig‘ilish tartibi haqida muhim jihatlar yoritilgan. Xalqdan olinadigan zakot, xiroj va boshqa soliq turlarining yig‘ilish tartibi hamda bu jarayondagi ijtimoiy munosabatlar tahlil qilingan.

Xiroj - Dehqonlar va hunarmandlardan olinadigan yer solig‘i bo‘lib, hosilning $\frac{1}{3}$ dan $\frac{1}{5}$ qismigacha belgilangan. U ham mahsulot, ham pul shaklida undirilgan.

Zakot - Chorva mollari va savdo sarmoyasidan olinadigan soliq (daromadning $\frac{1}{40}$ qismi).

Tanobona - Bog‘ va poliz yerlaridan olinadigan maxsus pul solig‘i.

Boshqa yig‘imlar - Nikohona, tarikhona, darvozabon puli kabi 20 dan ortiq qo‘shimcha soliqlar va majburiyatlar bo‘lgan.

Xonlikning Sin imperiyasi bilan munosabatlari asarning eng qimmatli qismlaridan biridir. “Tarixi Shohruhiy” asari Qo‘qon xonligining Xitoy (Sin imperiyasi) bilan murakkab va serqirra aloqalarini yorituvchi eng ishonchli

manbalardan biridir. Niyoz Muhammad Xo‘qandiy o‘z asarida Qo‘qon xonligining tashqi siyosatidagi "Xitoy vektori"ni shunchaki bayon etmay, uni mintaqaviy barqarorlikning asosi sifatida tahlil qiladi. Xonlikning Sin imperiyasi bilan munosabatlari asarning eng qimmatli qismlaridan biridir. Qo‘qon elchilarining Pekinga safarlari va u yerdagi qabullar tafsiloti keltirilgan. Muallif Qo‘qon xonlarining (ayniqsa, Norbo‘tabiy va Olimxon davrida) Sin imperiyasi bilan munosabatlarda o‘z mustaqilligini saqlab qolish va teng huquqli sheriklikka intilganini ta’kidlaydi. Pekinga yuborilgan elchilarning imperator qabulida o‘zini tutishi va xonlik sovg‘alari (arg‘umoq otlar, ipak mahsulotlari) orqali davlatning nufuzi namoyish etilgan.

Norbo‘tabiy (1770–1798) davrda Xitoy bilan savdo munosabatlari barqarorlashgan va Qo‘qonning mintaqadagi siyosiy vazni ortgan. Olimxon davrida (1798–1810) xonlikning harbiy qudrati oshishi bilan Xitoyga bo‘lgan munosabatda "teng huquqli sheriklik" tamoyili qat’iy qo‘yilgan. “Tarixi Shohruhiy”da Sharqiy Turkistondagi siyosiy vaziyat Qo‘qon xonligi iqtisodiyoti uchun qanchalik muhim bo‘lgani ochib beriladi. Xonlik Xitoyga qarshi kurashayotgan xo‘jalarni qo‘llab-quvvatlash yoki ularni jilovlash orqali Sin imperiyasidan katta siyosiy va iqtisodiy yon berishlarni undirib olgan.

Qo‘qon xonligi "Xitoy vektori"da nafaqat savdo hamkori, balki Markaziy Osiyo xavfsizligini ta’minlovchi asosiy siyosiy kuch sifatida namoyon bo‘ladi. Xonlikning Sharqiy Turkistondagi xo‘jalardan "siyosiy richag" (bosim vositasi) sifatida foydalanishi, Sin imperiyasini Qo‘qon savdogarlariga mislsiz imtiyozlar berishga majbur qilgan. Norbo‘tabiy va Olimxon davridagi tashqi siyosat Qo‘qon sivilizatsiyasining yopiq mintaqaviy darajadan chiqib, buyuk imperiyalar bilan hisoblashadigan xalqaro subyektga aylanganini isbotlaydi. Xonlikning tashqi siyosati faqat "Xitoy vektori" bilan cheklanib qolmagan. Muallif Qo‘qonning Buxoro amirligi bilan Jizzax va O‘ratepa uchun olib borgan doimiy kurashlarini hamda diplomatik sulhlarini tahlil qiladi. Bu aloqalarda Qo‘qon Markaziy Osiyoda siyosiy va iqtisodiy yetakchilik (gegemonlik) uchun kurashgan asosiy kuchlardan

biri sifatida namoyon bo‘ladi. «Tarixi Shohruhiy»da yozilishicha, Qo‘qon xoni tomonidan tayinlangan "Oqsoqollar" Xitoyning Qashqar, Yorkand kabi shaharlarida nafaqat savdo, balki siyosiy vakil (rezident) vazifasini ham bajargan. Bu Markaziy Osiyo diplomatiyasi tarixidagi eng ilg‘or institutlardan biri bo‘lgan. Niyoz Muhammad ushbu jarayonlarni bayon etar ekan, xonlikni shunchaki chekka viloyat emas, balki Osiyo geosiyosatining muhim markazi sifatida ko‘rsatadi.

Asarda Qo‘qon xonligi o‘sha davrda Markaziy Osiyodagi eng qudratli armiyalardan biriga ega bo‘lgan. Muhammadalixonning shaxsan O‘shgacha borishi, so‘ngra Haqquli mingboshi (tarixda mashhur sarkarda) va Muhammadsharif otaliqni bosh qo‘mondon etib tayinlashi davlatning bu yurishga strategik ahamiyat berganini ko‘rsatadi. Xonning o‘zi ortga qaytsa-da, ishonchli generallariga to‘liq vakolat berishi professional harbiy boshqaruvdan dalolatdir. Muhammadalixon davrida (XIX asr 30-yillari) amalga oshirilgan "Xitoy g‘azoti" asarda yuksak mahorat bilan tasvirlangan. Bu voqea aslida Sharqiy Turkiston xalqining Sin zulmiga qarshi qo‘zg‘olonini qo‘llab-quvvatlash bo‘lgan. Haqquli mingboshi boshchiligidagi Qo‘qon qo‘shini murakkab tog‘ dovonlaridan o‘tib, kutilmagan zarba berish orqali harbiy ustunlikka erishgan. Gulbog‘ qal‘asini olishda "doru qo‘yish" (minalashtirish) usulidan foydalanilgani, to‘p va jazoirning qo‘llanilishi xonlik armiyasining texnik salohiyati yuksakligini ko‘rsatadi. Lashkarning "takbir" sadosi ostida jangga kirishi sivilizatsion kurashning g‘oyaviy asoslarini namoyon etadi. Niyoz Muhammadning ushbu tasvirlari orqali biz Qo‘qon sivilizatsiyasining naqadar yuksak diplomatik madaniyatga ega bo‘lganini ko‘ramiz.

XULOSA

Shunday xulosa yasash mumkinki Niyoz Muhammad Xo‘qandiyning «Tarixi Shohruhiy» asari Qo‘qon xonligi davlatchiligi va Farg‘ona vodiysi sivilizatsiyasini o‘rganishda shunchaki tarixiy xronika emas, balki mintaqaning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va harbiy-diplomatik manzarasini yorituvchi fundamental ensiklopediya

hisoblanadi. Asarni keng qamrovli tahlil qilish quyidagi strategik xulosalarga kelish imkonini beradi:

Xonlik sivilizatsiyasining asosi bo‘lgan dehqonchilik va irrigatsiya tizimi asarda davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishi sifatida ko‘rsatilgan. Xonariq kabi yirik gidrotexnik inshootlarning barpo etilishi va yangi yer o‘zlashtirgan dehqonlarga berilgan soliq imtiyozlari davlatning iqtisodiy barqarorligini ta‘minlagan. Bu esa Qo‘qon xonligining Markaziy Osiyodagi eng yirik o‘troq dehqonchilik va hunarmandchilik markaziga aylanishiga zamin yaratgan.

Muallifning bozor iqtisodiyoti va narx-navoga bo‘lgan yondashuvi hayratlanarli darajada zamonaviydir. Bozorlardagi to‘kin-sochinlik va mahsulotlar arzonligi "adolatli boshqaruv" va "siyosiy osoyishtalik" belgisi sifatida talqin etilgan. Muhtasib lavozimi orqali narxlarni sun’iy oshirishga qarshi kurashilishi va bozor tartibining saqlanishi — davlatning ijtimoiy adolatni ta‘minlashdagi asosiy vositasi bo‘lgan.

Asarda Qo‘qon xonligining Sin imperiyasi bilan munosabatlari yuksak diplomatik mahorat namunasi sifatida tasvirlangan. Xonlik nafaqat savdo hamkori, balki Sharqiy Turkistondagi xo‘jalarni qo‘llab-quvvatlash orqali Xitoyga siyosiy bosim o‘tkaza oladigan strategik sub’ekt bo‘lgan. "Oqsoqollar" (rezident-konsullar) institutining joriy etilishi Qo‘qon diplomatiyasining xalqaro darajadagi nufuzini va tashqi siyosatdagi mustaqilligini isbotlaydi.

Muhammadalixon va Haqquli mingboshi davridagi harbiy yurishlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, Qo‘qon armiyasi o‘sha davrda mintaqadagi eng professional qo‘shinga ega bo‘lgan. Gulbog‘ qal’asi qamalida qo‘llanilgan minalashtirish ("doru qo‘yish") va og‘ir o‘qotar qurollardan foydalanish — xonlikning harbiy-muhandislik salohiyati naqadar yuqori bo‘lganidan dalolat beradi. "Xitoy g‘azoti" esa xonlikning nafaqat o‘z chegaralarini himoya qilgani, balki qo‘shni mintaqalardagi sivilizatsion kurashlarning faol ishtirokchisi bo‘lganini namoyon etadi.

“Tarixi Shohruhiy” asari XIX asrda Farg‘ona vodiysida shakllangan madaniyat shunchaki "xonliklararo nizolar"dan iborat bo‘lmay, balki o‘zining huquqiy tizimi (asnof risolalari), murakkab soliq siyosati (xiroj, zakot, tanobona), tashqi diplomatik protokollari va rivojlangan shahar madaniyatiga ega bo‘lgan yuksak sivilizatsiya ekanini ilmiy asoslab beradi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, Niyoz Muhammad Xo‘qandiy o‘z asari orqali Qo‘qon xonligining tarixiy o‘tmishini xolis yoritib, uni Osiyo geosiyosatining strategik markazi va Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining oltin beshigi sifatida gavdalantirgan. Bu esa bugungi kun tarixchilari va siyosatshunoslari uchun mintaqaviy birdamlik va davlatchilik an‘analarini o‘rganishda tuganmas manba bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar:

Niyoz Muhammad ibn Ashur Muhammad Xo‘qandiy. Tarixi Shohruhiy. (Nashrga tayyorlovchi: T. Qosimov). – Toshkent: Fan, 1991.

Ibratul xavoqin / Niyoz Muhammad Xo‘qandiy; (Ta’rix Shohruhiy): Xudoyorxon avlodlari tarixi / Shohruxbek Umarov. – T.: «Turon zamin ziyo», 2014. – 700 b.

Bobobekov H.N. Qo‘qon tarixi. – Toshkent: Fan, 1996.

Nabiyev R.N. Iz istorii Kokandskogo xanstva. – Tashkent: Fan, 1973.

Azamat Ziyo. O‘zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2000.